

בעלי-חיים כגיבורים בספרות-הילדים החרדית לגיל הרך

תקציר

בתרבות-העולם וכן בספרות העברית לגיל הרך – מרובים הסיפורים העוסקים בבעלי-חיים. בספרות-הילדים החרדית העכשווית ניתן לזהות גישה חדשה של פתיחות לנושא זה: ממיעוט (כמעט היעדר) של סיפורים כאלה בשנות השבעים והשמונים של המאה הקודמת – ועד היצע רב ומגוון של יצירות בשנים האחרונות: מסיפורים העוסקים בחיות הגדולות בסביבתן הטבעית – ועד לחיות-המשק והבית והרמשים שבסביבה הקרובה. ריבוי הסיפורים מוכיח, כי התפתחה מודעות לחשיבות הקשר עם בעלי-חיים, לסיפוק יצר הסקרנות של הילדים ולערך החשוב של ההזדהות והאמפתיה כלפי עולם-החי. העיסוק בצד האינטלקטואלי והרגשי של הקשר בין האדם לחיה – בא לידי ביטוי בסיפורים עצמם וכן במבואות של הספרים, שמכוונים להורים ולמחנכים. שם פורשים הכותבים את חשיבות הסיפורים לחינוך הילדים ולקידום; הם מגדירים את התועלת הרבה שתצמח מהם כאמצעי-תקשורת בין הילדים לסביבתם, וכן – את ההשפעה הרגשית על כל מרכיביה.

מעבר לרתיעה שקיימת מחיות, ובעיקר מהטמאות שבהן, ממעטים הסופרים להתייחס לאורחות-החיים של בעלי-החיים, כי החיות משמשות יותר כנושאי-מסרים שמטרתם להביא את ערכי-המוסר, החברה והדת של החברה החרדית, שבתוכה הם נוצרים. הם מובאים בסיפורים לתכלית מוגדרת ולא ללמידה והיכרות עם אורחות חייהם.

מילות מפתח: סיפורי-ילדים; סיפורי-בעלי-חיים; סיפורים עממיים; תכונות זואולוגיות; האנשת בעלי-חיים; סיפורים אטיולוגיים; משל ואלגוריה; הגיל הרך; דמויות אינדיבידואליות; תקשורת עם חיות; תקשורת רגשית; תקשורת בין ילדים; הקשר האינטלקטואלי והרגשי עם החי; חיות טמאות.

מבוא

מחקרים מראים, שכ-60% מסיפורי-הילדים בארץ ובעולם הם סיפורי-בעלי-חיים (שנברג ובן-כנען, 2011). חלקם – עיבודים של סיפורים עממיים, וחלקם – סיפורי-מקור. היחס בין האדם לבעלי-החיים הוא תלוי-תרבות. בכל התרבויות, כפי שהדבר בא לידי ביטוי ביצירות העממיות, האדם עומד במרכז, והוא הקובע את ההיררכיה של החיות: חיות טורפות, חיות-משק-הבית, חיות-מחמד וכדומה. בסיפורים המקוריים שנכתבים לילדים – באה לידי ביטוי תפיסה אחרת,

שהתגבשה בתפיסת-העולם המערבית, והיא, שהצמחים, בעלי-החיים והאדם הם חלק ממערכת אחת מורכבת ושלמה. לכולם – מקום במערכת-הטבע והעולם.

שדה רחב זה של סיפורים, העוסקים בבעלי-חיים – ניתן למיון לקבוצות שונות. האופטמן (2006), המתמייחת לספרות שאינה חרדית – מחלקת ספרות זאת לחמש קבוצות:

א. יצירות בעלות כיוון מימטי, אשר בהן מיוצגים בעלי-החיים בתכונותיהם הזואולוגיות האמיתיות: הגודל, מבנה-הגוף, אורחות-החיים, הסביבה הטבעית וכדומה, כלומר הילד יכול להכיר ו"לראות" את החיה מבעד ליצירה. בספרות-הילדים החרדית נפגוש כדוגמה את היצירה: "גול התרנגול" מאת אילה פרידמן (2002).

ב. החיה מוצגת במראה ובתכונותיה הזואולוגיים האמיתיים, אך במרכז עומד הקשר אל האדם, הדואג לבעל-החיים וקרוב אליו רגשית. הסיפור "השלום ניצל בזכות גוזל" מאת יוכבד סקס (2005) – מדגים לפנינו קבוצה זאת.

ג. בעלי-החיים כבני-אדם וכידידים אנושיים: במוקד עומדים רגשות, נושאים חברתיים, כשהתכונות הזואולוגיות הן בבחינת מסגרת הכרחית בלבד, אך במרכז עומדים נושאים ומצבים מחיי-הילדים. יצירות אלה משקפות יחסים ורגשות מעולם בני-האדם. הפחדים של "הפרה נוייה" והקפלה העצמית של "נחי הצב" – שניהם מאת אליאסף נחום (2001) – מספרים לנו סיפורים על אנשים או ילדים.

ד. סיפורים אטיולוגיים: סיפורי-אגדה, המבטאים מסורות ודרכי-חיים של עמים שונים. הנושא הוא בעלי-החיים. מבנה הסיפורים הוא קבוע.

ה. המשל והאלגוריה: חיות בעלות תכונות סימבוליות והתנהגות אנושית, שבאמצעותן אנו לומדים מוסר: ערמוניות – לשועל, חכמה – לינשוף וכדומה, ובספרות-הילדים החרדית: "מי יהיה מלך היער?" מאת מנוחה פוקס (2001) ועוד.

לאור העובדה, שבשנים האחרונות מופיעים ספרים רבים מאד לגיל הרך שגיבוריהם הם בעלי-חיים, ולאור העובדה, שמאז שנות השמונים לא נערך מחקר בנושא (מלחי, 1992) – יש מקום לחקור שוב את השינויים ואת ההתפתחויות בתחום הכתיבה על בעלי-חיים בספרות-הילדים החרדית:

ידוע לנו, כי בעלי-חיים כגיבורים ספרותיים לא היו נפוצים בספרות-הילדים החרדית. ציבור זה, שבדרך-כלל אינו מגדל בעלי-חיים בביתו – נרתע בעיקר מעיסוק בבעלי-חיים שאינם טהורים: כלבים, חתולים, חיות-היער, רמשים ודומיהם. היצירות המועטות, שכן נכתבו בעבר – נטו לז'אנר "המשל": משלי-שועלים, משלי-חיות, שלצדם מופיע הנמשל בעל המסר הברור. ז'אנר קדום זה ידוע כבר מן העולם העתיק ומצוי כבר במקרא: מְשָׁלֵי-שְׁלֵמָה, מְשָׁלֵי-יִוְתָם, משל-כבשת-הרש, ועוד.

במאמר זה נבדוק, האם חל שינוי ביחסה של ספרות-הילדים החרדית לבעלי-החיים לסוגיהם? האם יש משמעות לבחירת בעלי-החיים כגיבורים? האם יש בכך בחירה מודעת, ומה הן מטרותיה? האם ניכרת השפעה של מערכת-הספרות העברית על ספרות-הילדים החרדית?

התכנים המרכזיים בסיפורים

רוב שמות הסיפורים מבטאים נאמנה את נושא הסיפור. אמנם בכך הם מוסרים אינפורמציה על התכנים, אך אין הם יצירתיים דיים כדי לעורר סקרנות ועניין.

מכותרת-הספר "כבשה שחורה" (פרידמן, 2009) – ברור לנו, כי מדובר בקושי של הדמות יוצאת-הדופן. השם רומז לבעיה של המראה החיצוני, היחיד מול הקבוצה-העדר, אשר רבים בה הולכים בתלם ללא מחשבה על השונה.

כותרתו של ספר אחר: "להתאמץ כדאיי" (זיכרמן, 2009) – מכוונת את הילד לתועלת שבמאמץ, בהשקעה, כמו הצפרדעים המתחרות: זה שמעודדים אותו – מצליח, והאחר – נכשל.

הספר "מתגברים" (פריינד, 2010) – מספר על אלה, שמצליחים להתגבר על קושי, על בכי ועוד.

אחד הנושאים, אשר בהם עוסקת ספרות זאת, הוא עניינו של השונה:

במרבית-המקרים הסיפורים מתייחסים לשוני פיזי, שהוא בולט וברור ואינו ניתן להסתרה: הסיפור מדגיש את השוני, את יחסה הבלתי-מקבל של החברה, את תגובתו של הגיבור הראשי, ובסופו של דבר, נמצא הפתרון, אשר ממנו נלמד הלקח, שמיטיב את מעלתה החברתית הערכית של הקבוצה: הוא מדגיש את מעלתו של השונה, אשר בזכותו למדה הקבוצה ערך חדש, התמודדה עם הקושי ויצאה ממנו מחוזקת, מאוחדת וצודקת יותר.

בספרה של י' גולדבלום (2008) – מובא סיפורה של ג'ירפה קטנה בעלת צוואר קצר. כל חיות-היער לועגות לנכותה של הג'ירפה, שזוכה לאהדתה של הסופרת, שמעוררת את רגשות ההזדהות של הקוראים הצעירים – על-ידי גילוי-מחשבותיה של הג'ירפה: "מדוע? למה? מה עשיתי? אינני אשמה!" היא בוכה ומתלוננת ופונה בתפילה: "הוי אלי עזור נא לי...". הזברה מנחמת אותה ואומרת: "...נכון זה לא נעים..."

הלקח נלמד מיד: "עולם-החי מגוון: ארוך, קצר, חלק, זעיר, ענק ... הן את כולם ברא בורא-עולם עם מקום לכל אחד יחיד ומיוחד...". כולם מבקשים ממנה סליחה, והשלום חוזר ליער. נראה, שהסופרת לא הזכירה את הקושי המשמעותי של הג'ירפה בהשגת מזון בגלל צווארה הקצר, עובדה קריטית לגבי בעל-חיים ביער.

באחד מספריה של פרידמן (2009) מסופר על כבשה שחורה, שחיה בעדר של כבשות לבנות. הביטוי "כבשה שחורה", מקובל ככינוי למישהו שונה או מקופח. מובן, שהכבשה מרגישה מנודה, יוצאת-דופן ובלתי-מקובלת, אף-על-פי שהיא אדיבה, חכמה, נעימה ועדינה. הכול לועגים לה: "כמה נורא להיות כבשה שחורה!" גם הכבשה (כמו הג'ירפה) מתלוננת: "מדוע לא רואים את טבעי?... אני שחורה אך לבי לבן...". משפט זה מציב את הבעיה של פנימיות – מול חיצוניות, התבוננות בקנקן – מול עיסוק בְּתוֹכָנו. המשוואה המוצבת כאן היא: לבן הוא טוב, ושחור הוא רע. לב שחור = לב רע.

בהמשך אומרת הכבשה: "יש לבנים שליבם כה שחור". מכאן ניתן להסיק, "שיש שחורים (כמו הכבשה) שליבם כה לבן". נראה, שהמסר הזה, שעובר לאורך כל הסיפור, הוא מטעה ומפלה. כאן חוטאת הסופרת באימוץ סטראוטיפים בלתי-רצויים. הכבשה השחורה אוספת את כל המנודים, הסובלים כדי לעודד אותם בבחינת צרת רבים סובלים – אולי תביא לנחמה: "הם יבינו ללב השונים ונוכל לבנות עולם חדש, צודק ושוויוני יותר", אך החברה מעבר לגדר(!) – רואה בהם

שחורים ואחרים. אמנם, לבסוף כולם מכריזים על אהבה, אך, למעשה, אין פתרון: השונה נשאר שונה, שהרי החברה מתייחסת למראהו החיצוני ושופטת אותו על-פי מראה זה. נראה, כי כאן סטתה הסופרת מהמקובל בספרות-הילדים החרדית ולא סיימה את הסיפור בנימה פייסנית ומקבלת. אולי ניתן לראות את סיום הסיפור – כהשלמה עם מצב קיים בחברה מתבדלת, אשר בה לשונים באמת – אין מקום מקרב ומשלב.

העיסוק בשונה מופיע גם במספר סיפורים:

בספרה של המבורגר (2012) מופיעים מספר סיפורים, העוסקים בשוניות מגוונות. הסיפור על האפרוח הבודד השונה, על התולעת שאינה יודעת לספור, ועוד.

פרט שונה אחר, שזוכה לתמיכת החברה, הוא ציפור העפרוני – בסיפורה של תרצה פלג (2010). העפרוני הפצוע זוכה לתגובה קרירה מצד החברה, שאינה מתחשבת בציפור חסרת-האונים, אך התולעת מגייסת את כל החיות למופע של הצגה – כדי לאסוף כסף לרפואתו של האפרוח. כולן משתפות פעולה, והמסקנה: כולם בשביל אחד, ואחד בשביל כולם.

מירי ברוך (2006) טוענת, שסיפורים אלה, המביאים את מצוקתו של החי – מעבירים מסר חינוכי בדרך מטונימית: כך לומד הילד להבין את רגשות-הזולת. הסיפור גורם לאמפתיה, אותה יכולת לזהות ולהבין את רגשותיו של האחר, אפילו עד כדי אימוץ הפרספקטיבה של האחר. לדעתה, ניתן לפתח אמפתיה באמצעות סיפורים אלה, המתניחים ליכולות הקוגניטיביות, הרגשיות, החברתיות והמוסריות של הילד הנמען. התיאורים הרגשיים של מצוקת-בעל-החיים – מעוררים את הרצון לעזור לנוזק, לדאוג לצרכיו ולפתור את מצוקתו.

סיפורים רבים עוסקים בשונות, שנוצרת כתוצאה מתכונות-אופי או רצונות בלתי-נשלטים של גיבור-הסיפור:

"גול התרנגול" (פרידמן, 2002) הגאוותן, ששואף להיות מלך ולשלוט על כולם – נדחה על-ידי החברה ובני-ביתו ולומד, שגאוה ושלטון כוחני מרחיקים ומבודדים;

הנמלה (שטוב, 1995) לומדת, שהפרישה מהציבור וההתבלטות בשונות – מבדילות אותך מהחברה ועושות אותך לשונה;

"הדְּבִי הַעֲצוּב" (בקרמן, 2008) מרגיש דחוי ובלתי-מקובל, והוא לומד, שצריך לשמוח עם מה שיש, ולא יפה לקנא;

הדבורה שבורחת מן הכוורת (מלכא, 2009) ורוצה להיות אחרת ולחפש חברים אחרים – חוזרת בבושת-פנים;

החמור בספר "החמור והתרנגול" (גרוס, 2001), שאינו משלים עם הייעוד שלו – מגיע למסקנה ש"ה' נתן לכל אחד תפקיד חשוב ומיוחד, רק הוא יכול למלא את תפקידו, הוא לבדו ולא ידידו".

הקשר בין בעלי-החיים לבני-האדם

מספר סיפורים עוסקים במערכת-היחסים בין בעלי-חיים לבני-אדם. בניגוד להווי, המצוי במשפחות החרדיות הנורמטיביות, שלא מקובל בהן לגדל בעלי-חיים בבית, בסיפורים שונים נידון הקשר החיובי בין אנשים לחיות שונות: החיות משמשות כמתקנות את החברה האנושית:

בסיפור "השלום ניצל בגלל גוזל" (סקס, 2005) – מסופר על ריב בין הילדים בגלל היונים, אולם ברגע שהילדים מבינים שהחתול מסכן את היונים, הם מתאחדים לפעולה מהירה להצלת

היונים, ומתוך שיתוף-פעולה חוזרים השלום והשלווה לשכון בין הילדים. מעשה טוב למען בעלי-החיים – מביא לשכר בדרך של שלום בין אנשים: בסיפור "חיפושלה" (וייס, 2008) מסופר על הסכנה, שנמצאת בה החיפושית; היא נלקחה על-ידי הילדים בשבי: הילדים מציעים לשחרר אותה, והיא חוזרת הביתה. ההבנה בין הילדים בדבר הדרך שיש להתייחס אל בעלי-החיים החלשים מאתנו – מונחית על-ידי המצווה: אסור לצער בעלי-חיים; יש לעורר את רגשותינו כלפי בעלי-החיים, להתחשב ב"רגשותיהם" ולכבד את אורח-חייהם; בסיפורה של פלג (2010) – מחפשות החיות רופא, שיעזור לעפרוני, חברם, ואכן אחרי פעילות מאומצת הם מביאים ליער רופא-אדם, שמציל את הציפור. שיתוף-הפעולה בין החיות לאדם – מביא לפתרון הבעיה.

בסיפור "צבי הצב" (פוקס, 2006ג) – נערכת השוואה בין תפקודי החיות במשפחתן לתפקודי המשפחה האנושית:

הודות להשוואה זאת לומדים אנו על אורח-חיינו של הצב ועל אורח-חייה של אמו: היא חופרת גומה, מטילה ביצים ואחר-כך הולכת ונעלמת עד מועד בקיעת הביצים – בניגוד לאם האנושית, שמטפלת ומטפחת את ילדיה, מספרת סיפורים, מאכילה, עוזרת בשיעורי-הבית וכדומה.

בסיפור "הבריכה בלב היער" מתוך הספר "הזאטוטים" (המבורגר, 2012) – המסקנה היא, שלא תמיד כדאי ללמוד מבעלי-החיים. למשל: "לא כדאי ללמוד שתיקה מדגים... אם יש משהו עצוב בלב... ספרו וְשִׁתְפוּ... כל מה שבלב פנימה".

עיסוק ברגשות בעלי-החיים

אחד ממעוררי האמפתיה כלפי בעלי-החיים הוא העיסוק בעולמם הרגשי: ייחוס רגשות שונים לבעלי-חיים מעורר את ההזדהות של הנמענים ומפעיל אותם כבוחנים ושוקלים את המתרחש בסיפור. הדברים ברורים עוד יותר, כשהסיפור בנוי על האנשת בעלי-החיים.

הראל (2004) עוסקת במושג "אנתרופומורפיזם" ומגדירה אותו כ"ייחוס תכונות" אנושיות למושג "לא-אנושי". לדעתה, בספרות-המבוגרים, בעלי-החיים אינם נחשבים על-פי רוב מושא ראוי ליצירות ספרות: יצירות שעסקו בבעלי-חיים, קיבלו פרשנות, שניסתה לחשוף, "כי, למעשה, היצירה ראויה שכן מאחורי דמויות החיות עומדות דמויות אנוש כראוי ליצירה ספרותית רצינית". נראה, כי קביעה זאת אינה מתאימה לספרי-ילדים, מאחר שהחשיבה האגוצנטרית של הילד בגיל הרך – מאפשרת לו לראות את בעלי-החיים בעיניו שלו ומתוך צרכיו, ולכן ההזדהות חזקה יותר (אופק, 1978).

יש המזהים את ההאנשה – כסוג של מטפורה: בהקניית תכונות-אנוש לחי אנו מפעילים שתי חשיבות על שני דברים שונים, הפועלים יחד ויוצרים משמעות חדשה, שהיא תוצאה של הזיקה בין שני התחומים השונים: במקרה שלנו הכוונה היא לזיקה בין האדם לעולם-החי (חובב, 1986).

גל-מירון שורק (2002) עוסקת בקשר הרגשי שבין האדם לבעל-החיים: לדעתה, יש לקשר זה השפעה על ההתפתחות הרגשית והנפשית של האדם. יכולתו של בעל-החיים להציע אהבה בלתי-מותנית – גורמת גם לאדם להציע תמיכה והגנה, ונותנת סיפוק למניע הנפשי של "הצורך לאהוב ולהיות נאהב". תשומת-הלב, שאנו מעניקים לחיות בסיפורים, והן אף מחזירות לנו באותה

מטבע – ממלאת אצל הנמענים את הצורך לחוש, שאנו בעלי-ערך בעבור עצמנו ובעבור אחרים. הסופרת פריינד (2010) מספרת סיפור על הינשוף החכם (על-פי הסטראוטיפ הידוע), שעורך מחקר על הדמעות. החיות (גירפה, פיל, נמלה, זברה ועוד) מאוכזבות מהמליחות של הדמעות. בסופו של דבר, הוא מחלק לחיות, המתגברות על דמעותיהן – את הדמעות המתוקות. סיפור זה אינו עוסק בשאלה האם יש דמעות לחיות והאם הן מביעות את רגשותיהן כבני-אדם. כמו-כן אינה ברורה משמעותן של "דמעות מתוקות": האם הן מסמלות מבע רגשי? נראה, שהסופרת פנתה לכיוון של הסבר או פתרון יותר דמיוני ויותר ערכי, אך פחות מדעי או ראלי.

גם בסיפורים נוספים יש עיסוק ברגשות-בעלי-החיים: החיפושית, שיש לרחם עליה – מבחינת "צער בעלי-חיים"; מובן גם צערה ותסכולה של הגירפה קצרת-הצוואר; הכבשה השחורה, שמצטערת בבדידותה ובשונותה; גם רגשות העפרוני הפצוע חסר-האונים, ומעולם הצפרדעים: זה שמעודדים אותו – מצליח, ואילו האחר מתייאש ונכשל – בספרה של זיכרמן (2009) ועוד.

המבואות

מקובל בכל ענפי הספרות החרדית, וניתן לומר שזה אחד ממאפייניה – גם בספרים שלפנינו כתובים מבואות: מהם – קצרים (של דברי-תודה), ומהם – ארוכים ביותר. במבואות פורשים המחברים את משנתם בכיוונים שונים:

פראש – באות בדרך-כלל המלצות ואישורי-הכשר מרבנים או מבת-דין. מה שמניע את הסופרים הוא הדגם של הספרים התורניים, שעל מנת לשכנע בחשיבותם – מצורפים אליהם אישורים והסכמות לרוב. מעבר לכך, ביהדות יש כבוד גדול לאות הכתובה, והסופר מביע את חרדתו מתקלה או אי-הבנה. רבים מצהירים, שאין הם "יוצרים" (כי יוצר יש רק אחד), אלא הם חשים – כמי שמעביר דברים, ששם בפיו בורא-עולם: למשל, כך כותבת שיפי צורן (2012) במבוא לספרה: "ה' שפתי תפתח... לך. אבי שבשמים שכל ניע שפתים וכל יכולת וכוחות שבי כולל הכוח להודות, הם ממך ורק ממך..." מכאן נובע, כמובן, הצורך להשתמש בסיפור – ככלי רב-ברכה.

במבואות לספרים מציינים הכותבים את מעלות-ספרם ואת התועלת, שניתן להפיק מהם:

א. המלצה לשימוש ביצירות לשם טיפוח-הקשר בין הורים לילדים ויצירת זמן איכות. הסיפור הוא בבחינת כלי בידי ההורים: בעזרתו יוכלו לעצב את הילד בתחומים שונים. המחברת נותנת הדרכה להגיע לכך, בעזרת הדרכה בפעילויות על הסיפור (צורן, 2012).

ב. יש התייחסות לצורכי-הילד. במבוא לספר – כותבת המחברת חנה שניר (ח"ת): "הספר עונה על צפיותייך וצפיות הילד... הסיפור הוא אתגר של צמיחה לילד ולהורה".

יש עיסוק רב במבואות בהשגת מטרות חינוכיות שההורה מציב לעצמו: "עיצוב דרך החשיבה... לבניית מידות הילדים זיהוי רגשותינו, מודעות עצמית תביא לתקשורת תקינה עם הזולת" (צורן, 2012).

לשם השגת המטרה מובאים בספר "דפי חלון הזדמנויות, נקודות חשובות בסיפור, ארגז כלים, איך המרגש, קופסת האוצרות שלי, ועוד משהו". האופי הדידקטי המובהק מצריך השקעה גדולה מצד ההורים – כולל שיחות והתנסויות עם הילד. מעבר לכך כולל הספר דברי-תורה ופרשנות, שאלות, ציורים לחידה, והסברים חינוכיים על כל דבר. המחברת אינה שוכחת לציין, שההמלצה שהביאה היא של מאבחנת דידיקטית.

ג. היצירה מומלצת כאמצעי-תקשורת: "תסייע לילד להיפתח אליך לשתף אותך ברגשותיו

ולהתגבר ביחד על הקשיים שלו." המחברת, המזהה עצמה כמנחת-הורים ויועצת חינוכית, כותבת: "ההצלחה תלויה ברצון שלהם ובהכוונה שלנו מצידנו... לראות את התמונה מזוויות שונות ומנוגדות... לאהוב את עצמם גם כשהם טועים... קשר אל עצמי, אל סביבתי... אל בורא עולם" (זיכרמן, 2009).

"הילד יפתח אליך וישתף אותך ברגשותיו", "הסיפור יעשיר את השפה", "הספר מלווה במשימות אינדיווידואליות המעשירות את החשיבה, השפה והידע" (פריינד, 2010).
צורן (2012) כותבת על "מודעות עצמית, שתביא לתקשורת תקינה עם הזולת".

בספר "מתגברים" כותבת פריינד (2010) בכותרת-משנה: "דבורים על שפת האגם, תקשורת ודיבור חיובי, סיפורי משפחת ברווזון על תקשורת ודיבור נכון. דפים לילדים ודפים להורים לעבודה משותפת".

ד. רק בספרים מעטים מודגשת חשיבות הצד האינטלקטואלי: הקניית ידע לימודי על בעלי-חיים: "ידע מִחֵקִים על בעלי חיים... על חיפושיות ועוד חרקים... הכרויות עם דמויות, חלזונות, כל זה מלווה במסר ערכי... לכל יצור יש תפקיד בעולם, לפעמים ידוע ולפעמים נעלם..." (פריינד, 2010).

ה. מבואות רבים מזכירים את הצד הרגשי בחיי-הילד – זיהוי הרגשות והבעתם: "הילד יפתח אליך וישתף ברגשותיו" (פריינד, 2010).

זיכרמן (2009) כותבת במבוא לספרה על "שליטה רגשית ועל התמודדות עם פחדים ועם רגשות שליליים".

פריינד (2010) כותבת בספרה על "הכרה וטיפול של אינטליגנציה רגשית ועל עיסוק בעולם הרגש בדרך חווייתית מעניינת", והיא מזכירה זיהוי-רגשות, ביטוי-רגשות, שליטה על דחפים ואמפתיה.

סיומי-הסיפורים – מוסר-השכל

רוב הסיפורים מסתיימים בסיום טוב ומפויס, המלווה במוסר-השכל ובמסקנות יישומיות: כך בסיפור של שניר (ח"ת) – מושבת האבדה לבעליה, ומוסר-ההשכל הוא "הם יודעים שרק בעלי חיים משתמשים בדברים של אחרים אבל ילדים גדולים וחכמים הם בוגרים ואחראים, לא לוקחים כל מה שהם רואים כי מצוות הם מקיימים". כביכול, אין הדיבור מכוון במישרין לקוראים, אלא זה מעין מסר סתמי, שנאמר לחלל-העולם, אך הנמענים "הגדולים וחכמים הם בוגרים ואחראים" – מבינים ומאמצים את הלקח, אף שאינו מוסר-השכל ישיר המכוון אליהם. בסיפור "לשמוע בקול הגדולים" (שניר, ח"ת) – הדג חוזר הביתה, ומסקנתו שלו, הנאמרת בגוף ראשון, היא: "למדתי שהגדולים יודעים יותר ממני וחובה לשמוע בקולם". שיתוף-פעולה בסיפור אחר – מביא למסקנה: "יש לעוגה טעם ערב במיוחד של שיתוף-פעולה ונתינה של כל אחד".

גם בסיפור על הגירפה – הסיום הוא חיובי: היא מתקבלת כשווה בחברה, והמסקנה היא: "אותך כאן יקבלו ותוכלי להשתלב... ג'ירפליה סלחי נא... שולם שולם לעולם" (גולדבלום, 2008). ואי-אפשר ללא מסקנה ולימוד לקח: "לצחוק, ללעוג ממש אסור. דעו זכרו הן את כולם ברא בורא עולם עם מקום לכל אחד יחיד ומיוחד".

כך גם בסיפור על הכבשה השחורה (פרידמן, 2009): "אוהבים את הכול קטן כגדול, לבן כשחור מעניקים לכולם אור וחום". והמסקנה ומוסר-ההשכל: "כאשר השחור הוא צבע אין בכך כל רע, אך כשהשחור הוא טבע אין לך דבר יותר נורא", ועוד.

תבנית זאת של סיפורים שסיומם בהשלמה ובפיוס – אופיינית מאד לספרות-הילדים החרדית. נושאי הסיפורים, השתלשלות-העלילה ויתר מרכיבי הסיפור הם פחות חשובים; החשוב הוא התחנה הסופית: הסיפור חייב להסתיים בתיקון, ובדרך-כלל אף ביותר מזה, בהתעלות. אין שיבה לנקודת-המוצא, אלא יש הבנה מחודשת אחרי חשבון-נפש; יש קבלת החלטות, ויש הסקת מסקנות, שהן בגדר מוסר-השכל, שפורץ מעבר לגיבורי-הסיפור ומכוון לכל אדם. מוסר-ההשכל מופיע פעמים רבות גם במהלך-הסיפור כאמירות של אחד הגיבורים או כמחשבות והרהורים של הסופר, אך בסוף הסיפור הוא יקבל לפעמים גם ניסוח של הכרזה פתטית בנוסח של כלל או פתגם (לפעמים אפילו מחורז), כגון "דבר ראשון בזמן לישון" או: "כל ילד וילדה לומדים לומר תודה". כדרכה של ספרות דידקטית – הסופר "אינו סומך" על תבונתו של הקורא, שיבין את העולה מתוך הסיפור על-פי דעתו של הסופר. החשש הוא, שמוסר-ההשכל לא יובן או ייושם, ואולי יובן באופן חלקי או בצורה מעוותת, כפי שכותבת אחת הסופרות (גוטרמן, 2011):

"הבה ניתן לעצמנו משוב, נחדד הבנה נדמיין ונחשוב! נאמץ את זיכרוננו כי... זה ברור שחבל לבזבז את הסיפור!".

למעשה, סיום הסיפור הוא בגדר סיכום הרעיון המרכזי החשוב, שבגללו כתב הסופר את הסיפור. אחת ההוכחות לכך היא עובדים של רבים מהספרים, שנכתבים לציבור החרדי המבוגר:

הסופר מלווה בהסבריו כל מהלך בסיפור: הוא מנחה אותנו מה לחשוב, איך לראות את ההתרחשויות, איך לקשר בין הפרקים, ומהן המסקנות הנלמדות. הסיכום הוא בסיום הספר.

בשולי-מחקרה מעירה אלימלך (2002), שסיפורי-בעלי-החיים בספרות החרדית אינם מתעניינים באורחות-החיים של החיות, אלא כל מטרתם היא חינוך באמצעות ספרות. הסופרים מכוונים להביא מסר דידקטי, להשמיע את דעתם או את הערכים החשובים להם ולשקף את הנורמות של החברה שמייצג הסופר. אין זאת חוויה אומנותית, אלא הבעת-דעות. כפי שהיא מסכמת: "זאת לא ספרות לשם ספרות". ברור, שגם תפקידו של הקורא הנמען – משתנה בהתאם לכך. נראה, שהדברים אקטואליים לגבי חלק מהיצירות גם היום.

הגיבורים

בסיפורים שבדקנו – מופיע מגוון רחב של בעלי-חיים מחיות-היער, כגון הפיל, הזברה, הג'ירפה וכדומה, אך גם – מסביבתנו הקרובה: יונים, ציפורים, תולעת, חיפושית וחרקים אחרים, ברווזים, אפרוחים, דגים, כבשים, צפרדעים, צב, ינשוף, נמלה, עטלף, ועוד.

בר-אל (2004) מציינת, ש"בעלי-החיים שלא בויתו, שחיים בטבע, היו בעבר בתחום התעניינותם של ילדים גדולים יותר, אולם עם התרחבות ידע העולם של הילדים... גם בעלי-חיים אלה – דוגמת אריות ונמרים מוכרים לילדים רכים בשנים".

חלק מחיות אלה נמצאות בסיפור בסביבתן הטבעית: ביער, בחצר, באגם וכדומה. תיאורים אמינים אלה של הסביבה הטבעית מעשירים את הידע על החיה: מהו מראה? מהי סביבת-מגוריה? מהו מבנה גופה? מהן אורחות-חיה? ובהמשך: מה היא חושבת או מרגישה? מה לומדים מזה (מסרים גלויים וסמויים)? (לוי ולוי, 2002).

מתוך ההזדהות עולות גם השאלות: מה זה אומר לי? כיצד אני יכול לבטא את הרגשות שלי, שנובעים מתוך האמפתיה?

יש סיפורים, שהחיות מתוארות בהם גם באיורים בצורה מואנשת בסביבתן הטבעית, אך יש דמויות של חיות, שאורח-חייהן כבני-אדם – כדי לקרב את הסיפור אל עולם-הילדים. האיורים, המלווים סיפורים אלה, תומכים בהאנשה ומדגימים אותה. השימוש בבעלי-חיים כגיבורים – עלה בצורה משמעותית בספרות-הילדים החרדית רק בשנים האחרונות; כיום היא כוללת סיפורים על בעלי-חיים, שאינם מהסביבה הטבעית של הילדים (חיות-בית), שגם אותם קשה למצוא בשכונות החרדיות ובבתים האלה.

יש לומר שמעטים הספרים שהיוצר מתכוון בהם באמת ללמד על בעלי-החיים – כדי לחבב אותם ולקרב אותם לעולם-הילדים. מעטים הם היוצרים, המתייחסים לגיבורים כחיות – על כל המשתמע מכך. הם אינם מסבירים מדוע בחרו לכתוב על בעלי-חיים – כגיבורים. נראה, שבחירת החיות וההיבט הספרותי הם כלים ללימוד המסרים הדידקטיים, כפי שהם מובאים במבואות, בסיומים ובמוסר-ההשכל של הסיפורים.

יש מעט מאפיינים של הדמויות של מראה גופן, מאפייני התנהגותן וסביבת-חייהן. כך כותבת וייס (2008) במבוא לספרה "חיפושלה": "הנה סיפור נחמד ומְחַכֵּים על חיפושיות ועוד חרקים... נערך הַפְרוּוּת... הדמויות, חלזונות פרפרים... שלכל יצור יש תפקיד בעולם לפעמים ידוע ולפעמים נעלם. ואפילו לג'וק כזה קטנטן השם יתברך חיים נתן. תודה רבה בורא עולם, הכול ממך, שלך כולם..."

כך כותבת גם צורן (2012) בספרה: "שימוש בבעלי-חיים מוכרים מאפשר הבנה והפנמה של מסרים".

אך יש גם מספר סיפורים, המתעכבים על מסירת פרטים על אורח-חייהן של החיות: בסדרה "חוישים בטבע", מאת בני מאיר (2007) – מובאת אינפורמציה על צבעי הסוואה ואזהרה, מה שומעות החיות, מה מריחות החיות, מה טועמות החיות ועוד. הטקסטים מלווים בצילומי-חיות ובמידע על כל בעל-חיים, אולם אין בספרים אלו עליה, והספר הוא ספר לימודי – על כל המשתמע מכך.

בסיפור "צבי הצב" עוסקת פוקס (2006ג) בהשוואה בין תפקידי האם האנושית לתפקידי האם הצבה: "אני הצב... אימא שלכם... מכינות ארוחת ערב ועוזרות בשעורי הבית ומספרות סיפורים לפני השינה, אימא שלי לא כי... חפרה גומה, הטילה ביצים... הלכה ונעלמה..." כאן בא פירוט אורחות-חיייו של הצב.

כך גם בסיפורה של סקס (2005), אשר בו מובאת אינפורמציה על חיי-היונים: יוני הבר והיונים הביתיות.

בספר אחר מאת וייס (2008) יש בכל דף ריבוע אינפורמציה על כל בעל-חיים, ובסיפור עצמו יש עיסוק ברגשות-בעלי-החיים ובמצוות צער-בעלי-חיים. ההאנשה משולבת בסיפורים שונים: חיות-היער, המתארגנות – כדי לאסוף כסף לטובת העירוני הפצוע בספר "ההצגה הגדולה של תותולעת" (פלג, 2010).

החיות המשתפות פעולה בסיפור "מתנה משותפת" (שניר, ח"ת); הדג היוצא מהקבוצה ואומר: "אני שומע בקול אימא וחוזר הביתה עם כולם, למדתי שהגדולים יודעים יותר ממני וחובה

לשמוע בקולם". כך – גם בסיפור אחר באותו הספר ("מתנה משותפת") – כל בעלי-החיים מביאים מתנה משותפת, עוגת-גבינה מיוחדת: "יש לעוגה טעם עָרָב במיוחד של שיתוף פעולה ונתינה של כל אחד" ועוד.

את השימוש האינטנסיבי בדמויות של בעלי-חיים גם בספרות-הילדים החרדית – ניתן להסביר בכך, שהיום בעלי-החיים מהווים מרכיב חשוב בחיי-הילדים: בצעצועים, בסרטים, בבויות. הנושא הוא גם נושא לימודי בגנים ובבתי-הספר: במקומות רבים יש פינות-חי וגני-חיות. היום משמשים בעלי-חיים גם לצרכים טיפוליים לילדים, לקשישים ולאוכלוסיות בעלות-צרכים מיוחדים. לכן, אך טבעי הוא, שסיפורים יעסקו בבעלי-חיים.

בספרות-המשלים ובספרות העממית – מעוצבות חיות רבות כדמויות סטראוטיפיות: הינשוף החכם, השועל הערמומי, העורב המתוחכם וכדומה, אולם ניכרת מגמה לנפץ סטראוטיפים אלה (קוגמן, 2007). ניתן סטראוטיפים נחשב כערך חינוכי – כדי לעצב דמויות ספרותיות רבות-פנים, משתנות, וכן – כדי לרכך ולהתאים דמויות שליליות לערכים הרצויים.

הצרכים של ספרות-הילדים העכשווית הם הַדְרַת נושאים שליליים, ריכוך דמויות מפחידות והצגת יכולת הדמויות לעבור תהליכים מתוך בחירה אישית.

גם ספרות-הילדים החרדית מכירה בסטראוטיפים; אף היא מנסה לשבור אותם ולהבליט את יכולתו של היחיד לבחור את דרכו ולבנות את אישיותו. הכבשה התמימה מארגנת מרד נגד הסטראוטיפ של התמימות והכניעה ונגד הַשׁוֹנוּת, התולעת הקטנה והחלשה – מארגנת מופע ענק; העפרוני, שמהווה כציפור – סמל לחופש, הוא פצוע, מוגבל וזקוק לעזרה; הגיירפה, הנחשבת לחיה הגבוהה ביותר בעיר, היא קצרת-צוואר; הדגים השותקים – טוענים, שיש לְדַבֵּר, לְסַפֵּר ולתקשר עם האחרים.

סיפורים ראליים משתמשים במודל של משלי-חיות – כדי להקנות ערכים לילדים השומעים. לְמִשַׁל מצטרף הנמשל, ובו הלקח הדידקטי לשיפור ההבנה והמציאות. במשלים אלה בעלי-החיים מייצגים עיקרון, והבחירה בגיבורים בעלי-חיים היא ביטוי להיענות לז'אנר של משלי-בעלי-חיים, כפי שהם ידועים בתרבות-העולם ובמקורות היהודיים. בספר "מי ינצח בתחרות?" (פוקס, 2006) – מספר אבא מְשַׁל על ציפורים ששומרות על סדר וניקיון, ואז ההפְנִיָה היא לסדר שחייב הילד לשמור בחדרו. כך – גם בספר אחר שלה באותה סדרה "גד הדייג" (פוקס, 2006א).

בסיפור "מי ינצח בתחרות?" (פוקס, 2006ב) – מסופר משל על יונה וציפור אחרת שעורכות תחרות לבניית קן. מוסר-ההשכל: "בית גדול הוא לא העיקר, חשוב יותר מה שיש בו", וכן – בסיפורים נוספים בסדרה.

חשוב לבדוק מהו הערך המוסף בבחירת חיות – כגיבורים. יש לציין, כי הילד חש רגש עליונות על בעל-החיים, כי הם נחותים מהאדם. אורח-חייהם מספק את מניע הסקרנות של הילד לגבי תעלומות-החיים. הבלטת אהבת הילד את בעל-החיים – מביאה להזדהות רגשית של הילד. כך מתעורר רגש האמפטיה כלפי החיה וכלפי כל יצור. סיפורים אלה מהווים כלי להתמודדות עם פחדים מן הזר, הגדול והבלתי-צפוי (מי-רון שורק, 2002). עיסוק בבעיות-החיים, כשהן מסופרות על חיות, ולא עלינו – מביא ליכולת להקשיב, לראות את הנושא ממרחק בצורה שאינה מאיימת על חיינו אנו. הצורך של האדם בשייכות, בלהיות נאהב או חבר ונותן אהבה – יכול גם הוא לבוא לידי סיפוק (שלו, 1996).

נראה, שגם הרצון של חלק מהסופרים לברוח מהכתיבה הדידקטית – מביא אותם להרחקת במת ההתרחשות מהעולם האנושי הקרוב. מעבר לכך, יש בוודאי סופרים, שמעוניינים באמת לחבב את החיות ולהביא מידע מעשיר על עולמן – כחלק ממעשה-הבריאה.

סיכום

המחקר מראה, כי בציבור החרדי חלה גישה חדשה של פתיחות ביחס לבעלי-החיים. גורם חשוב לשינויים, שעוברת ספרות זאת, היא ההשפעה של הזרם המרכזי של ספרות-הילדים העברית, שנושא זה הוא חלק חשוב בין נושאייה. למרות הרצון להציב חומות, שיחסמו את ההשפעות החיצוניות "המאיימות" על הילדים החרדים – יש להכיר בהשפעה הגוברת על נושאי-הכתיבה, מגוון הז'אנרים, ואף – בבחירת הגיבורים. ניתן להבחין במגוון הנושאים והעלילות, המופיע בסיפורי-החיות, את היחס לאורחות-חייהן ואת המטרות המוגדרות היטב, שהכותבים מצפים להשיג באמצעות סיפורים אלה. לכותבים ולהורים החרדים – יש יותר מנדעות לחשיבות הקשר עם בעלי-החיים ולרצון להפיק מהסיפורים האלה את המרב, כשסיפורי-החיות מהווים מעין "סטייה עוקפת" מחינוך דידיקטי ישיר, שגיבוריו הם ילדים, והרקע הוא המשפחה. יש להדגיש, שהכותבים שמים דגש בצד הספרותי: הקפדה על שפה עשירה ומדויקת, על עלילה מעניינת, על קצב וחרוזה, ואף – על הומור. יש מגוון רחב של דמויות ומצבים, ולבסוף – כצפוי – סיומים טובים, המלווים במוסר-השכל, אולם במבואות של הספרים מתגלות המטרות האמיתיות של "הספרות המתחפשת" שלפנינו, מטרות דידיקטיות מובהקות: חינוך, עיסוק בערכים דתיים, פיתוח אינטלקטואלי, זיהוי מצבים רגשיים, טיפוח-התקשורת האישית והבין-אישית והפיכת הסיפורים לכלי-עבודה להורים ולילדים – כדי להשיג את המטרות בעזרת כלים דידיקטיים מובנים. סיפורים אלה הם במה להשמעת-דעות וערכים ולהנחלת-הליכות-חיים של הציבור שהמספר מייצג, והוא חלק ממנו.

ביבליוגרפיה

מחקרים

- אופק, א' (1978). **תנו להם ספרים: פרקי ספרות ילדים**. תל-אביב: ספרית פועלים.
- אלימלך, ו' (2002). **תמונת מצב של ספרות הילדים החרדית בישראל 2002: אפיונים ספרותיים והשתמעויות חינוכיות** (עבודת מוסמך). האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בר-אל, ע' (2004). על יד הבית: בעלי חיים בספרות לילדים. **חיות וחברה**, 26, 37-43.
- ברוך, מ' (2006). סיפורים על בעלי חיים במצוקה ככלי לפיתוח אמפתיה אצל ילדים בגילאי הגן ואילך. **חיות וחברה**, 32, 35-43.
- האופטמן, ש' (2006). בעלי חיים כגיבורים ביצירות לילדים - דרכים להוראה ולהפעלה. **חיות וחברה**, 32, 4-11.
- הראל, נ' (2004). אנתרופומורפיזם: בין מדע לספרות. **חיות וחברה**, 25, 88-98.
- חובב, ל' (1986). **יסודות בשירת הילדים בראי יצירתה של לאה גולדברג**. ירושלים: כרטא, עמ' 214.
- לוי, ז' ולוי, נ' (2002). **אתיקה, רגשות ובעלי-חיים: על מעמדם המוסרי של בעלי החיים**. תל-אביב: ספרית פועלים.
- מי-רון שורק, ג' (2002). הקשר הרגשי שבין האדם לחיית המחמד. **חיות וחברה**, 19, 58-63.
- מלחי, א' (1992). **ספרות-הילדים החרדית כתופעה תרבותית ישראלית** (עבודת מוסמך). אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, עמ' 158-163.

קוגמן, ט' (2007). בין זואולוגיה לספרות ותרבות: התגלגלות סטריאוטיפים של החמור בספרות-הילדים. בתוך י' דר, י' שטיימן, ח' לבנת וט' קוגמן, **ברוח הזמן: החזרת ספרות-הילדים להקשרה ההיסטורי-תרבותי** (עמ' 189-236). תל-אביב: מכון מופ"ת.

שלו, א' (1996). **המרפא הפרוותי: חיות-מחמד כאמצעי תראפי: תיאוריה, מחקר ומעשה**. תל-אביב: צ'ריקובר. שנברג, ג' ובן-כנען, ר' (2011). סיפורי בעלי-חיים – מסיפור עממי לסיפור ילדים. **חיות וחברה**, 44, 43-51.

ספרי ילדים

בקרמן, מ' (2008). **הדבי העצוב** (חינוך עם חינוך, 10). ירושלים: בקרמן.
 גוטרמן, צ' (2011). **סופם המר של שלשת המרמרים**. בית שמש: מייזליק ספרים.
 גולדבלום, י' (2008). **צואר קצר**. אשדוד: טללים.
 גרוס, מ' (2001). **החמור והתרנגול** (מוסר החיות, 2). ירושלים: הספר הטוב.
 המבורגר, א' (2012). **הזאטוטים**. בית שמש: מייזליק ספרים.
 וייס, ר' (2008). **חיפושלה**. ירושלים: פלדהיים.
 זיכרמן, מ' (2009). **להתאמץ כדאי**. ירושלים: מקום לגדול.
 מאיר, ב' (2007). **חושבים בטבע** (כר' 1-6). קרית גת: דני ספרים.
 מלכא, פ' (2009). **הדבורה שברחה מהכוורת**. ירושלים: מכון תל"ת.
 נחום, א' (2001). **הפרה נזיה**. תל-אביב: רק טוב.
 נחום, א' (2001). **נחי הצב**. תל-אביב: רק טוב.
 סקס, י' (2005). **השלום נצל בגלל גוזל**. בני ברק: סקסופון.
 פוקס, מ' (2001). **מי יהיה מלך היער?** ירושלים: קו לקו.
 פוקס, מ' (2006א). **גד הדיג** (המשל והנמשל, 3). ירושלים: קו לקו.
 פוקס, מ' (2006ב). **מי ינצח בתחרות?** (המשל והנמשל, 2). ירושלים: קו לקו.
 פוקס, מ' (2006ג). **צבי הצב** (פינת החי של מנוחה פוקס, 8). ירושלים: קו לקו.
 פלג, ת' (2010). **ההצגה הגדולה של תותולעת**. בית שמש: מייזליק ספרים.
 פרידמן, א' (2002). **גול התרנגול**. ירושלים: פלדהיים.
 פרידמן, א' (2009). **כבשה שחורה**. ירושלים: המחברת.
 פריינד, י' (2010). **מתגברים** (רחוב קישטא, כרך 2). ירושלים: יפה נוף.
 צורן, ש' (2012). **דבורים על שפת האגם**. קרית גת: דני ספרים.
 שטוב, א' (1995). **נמלה במלמה**. ירושלים: עולם הספר התורני.
 שניר, ח' (ח"ת). **הספר שלי**. ח"מ: פאר.

ספרי ילדים לעיון נוסף

אורן, ר' (2009). **דוביבי רוצה לישון**. תל-אביב: אנונימה.
 בקרמן, מ' (1994). **מי הפיל את האפרוח?** (הספריה הקטנה, 4). ירושלים: בקרמן.
 בקרמן, מ' (1999). **אחים ואחיות** (לב הזהב, 9). ירושלים: בקרמן.
 גניש, א' (2008). **מה הייתם עושים במקומו?** ירושלים: פלדהיים.
 גרוס, מ' (ח"ת, א). **הטווס מחפש חבר** (מוסר החיות, 6). ירושלים: הספר הטוב.
 גרוס, מ' (ח"ת, ב). **טוב לי להיות אני** (מוסר החיות, 3). ירושלים: הספר הטוב.
 גרוס, מ' (ח"ת, ג). **ידידות בכוורת** (מוסר החיות, 4). ירושלים: הספר הטוב.
 דגן, ח' (2009). **צעדים בקריאה**. ירושלים: יפה נוף.
 האשל, ל' (1998). **הדירה למכירה: ספורם של העורבים המתערבים**. ירושלים: סימן כתיבה.
 האשל, ל' (2008). **מיהו מהו מיצי מיאו**. ירושלים: סימן כתיבה.
 חן, ה' (1980). **סודו של האילן** (לקחים מאלפים מעולם החי והצומח, 7). בני ברק: חן ספרים.
 לוזון, י' (2003). **אין כמו אמא** (מוסר החיות, 7). ירושלים: הספר הטוב.
 פולק, א' (2009). **מספרים לי בחווה**. ח"מ: חמו"ל.

- פוקס, מי (1997). **מכתב השלום**. ירושלים: קו לקו.
- פוקס, מי (2002א). **לדבי בני כבר יש סבלנות**. ירושלים: קו לקו.
- פוקס, מי (2002ב). **מה היה במקרה? (מנוחה ושמחה, 1)**. ירושלים: קו לקו.
- פוקס, מי (2003). **לכל אחד יש פחד משלו**. ירושלים: קו לקו.
- פוקס, מי (2013). **הדגים האכלנים (מנוחה ושמחה, 30)**. ירושלים: קו לקו.
- פלג, ת' (2005). **קחו למשל...: ממשלי חז"ל**. ירושלים: פלדהיים.
- רוטנברג, י' (2010). **כיף לקרוא**. ח"מ: ספרים טובים.
- ריצ'י, א' (2008). **אני ואימא שלי! (ח' ברקת, מתרגם)**. קרית גת: דני ספרים.
- ר.מז (ח"ת). **מחויבותיה של רותי**. ח"מ: גולד.
- שילד-קרלינסקי, ר' (1987). **אני מקיים מצוות**. ירושלים: פלדהיים.

